

АУТИЗМ СПЕКТОРЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ДАМУЫ

Әжмұхан Мадина Бауржанқызы

azhmukhanmadina006@gmail.com

6B01901 - Логопедия білім беру бағдарламасының III курс студенті,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан
Республикасы Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы - Бекжанова Ж.С.

Аңдатпа. Аутизм спектрі бұзылысы (АСБ) - бұл әлеуметтік өзара іс-қимыл, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас, сонымен қатар шектеулі, қайталанатын мінез-құлықтар мен қызығушылықтармен сипатталатын нейроразвитаелік бұзушылықтар тобы. АСБ-ның ең айқын белгілерінің бірі - бұл сөйлеу тілінің дамуындағы айтарлықтай айырмашылықтар. Бұл мақалада аутизм спектрі бұзылысы бар адамдардың сөйлеу тілінің дамуының ерекшеліктері, олардың коммуникациялық қиындықтарының сипаттамалары, сондай-ақ бұл қиындықтарды жеңуге бағытталған әдістер мен стратегиялар қарастырылады. АСБ бар балалар мен ересектерде сөйлеу тілінің дамуы әртүрлі болады. Кейбіреулерінде сөйлеудің толық жоқтығы немесе айтарлықтай кешігу байқалады, ал басқаларында сөйлеу қалыпты дамығанымен, әлеуметтік контексте оны қолдануда қиындықтар туындайды. Сөйлеу мен тілдің дамуындағы ауытқулар вербалды функцияларды игеру, сөздік қорды дамыту, грамматикалық құрылымдарды қолдану, сондай-ақ әлеуметтік сигналдарды түсіну және қолдану сияқты аспектілерді қамтуы мүмкін. Эхолалия (алдыңғы айтылған сөздерді немесе фразаларды қайталау), реттіліктегі қиындықтар, метафоралар мен идиомаларды түсінбеу, сондай-ақ әлеуметтік өзара іс-қимылдарға қатысу қиындықтары АСБ бар адамдарда жиі кездесетін белгілер болып табылады.

Кілт сөздер: Аутизм, сөйлеу тілі, даму, коммуникация, логопедия, нейропсихология.

Аутизм – бұл негізінен қарым-қатынас жасау және әлеуметтік өзара әрекеттесу қабілетіне әсер ететін ауыр психикалық даму бұзылысы. Аутизмі бар балалардың мінез-құлқы да қатаң стереотиптермен сипатталады (қолмен қағу немесе секіру сияқты қарапайым қимылдарды бірнеше рет қолданудан бастап күрделі рәсімдерге дейін) және көбінесе деструктивті (агрессия, өзіне зиян келтіру, айқайлау, негативизм және т.б.).

Аутизм қазіргі психологиялық және білім беру саласындағы зерттеулердегі ең өзекті және күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Аутизм спектріне жататын бұл бұзылыс әлеуметтік өзара әрекеттесудегі, қарым-қатынастағы және мінез-құлықтағы елеулі бұзылулармен сипатталады. Аутизмі бар балалар өмірінің ең байқалатын және қиын аспектілерінің бірі - сөйлеуді дамыту. Сөйлеу тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар әлемді түсінудің, әлеуметтік тәжірибені дамытудың және жеке тұлғаны дамытудың маңызды құралы болып табылады. Сондықтан, аутизмі бар балалардағы сөйлеуді дамытудың ерекшеліктерін, сондай-ақ осы бұзылуларды түзетуге бағытталған әдістер мен әдістерді зерттеу психология және білім беру саласындағы мамандар үшін де, осы балалардың ата-аналары мен қамқоршылары үшін де маңызды міндет болып табылады. Бүгінде аутизм диагнозы - мінез-құлықты бақылауды да, әртүрлі тесттер мен шкалаларды қолдануды да қамтитын көп қабатты және көп қырлы процесс. Диагностиканың ең маңызды аспектілері - сөйлеуді дамыту деңгейін бағалау және аутизммен байланысты болуы мүмкін нақты сипаттамаларды анықтау. Аутизмі бар балалар сөйлеудің толық жетіспеушілігінен бастап сөйлеудің дамуының кешігуіне немесе сөздік қорының

шектеулілігіне дейін сөйлеу бұзылыстарының кең ауқымын көрсете алады. Бұл сипаттамалар баладан балаға айтарлықтай өзгеруі мүмкін, бұл диагнозды одан да қиындатады. Аутизмі бар балалардың сөйлеуін дамытудың тиімді әдістері мен бағдарламаларын әзірлеу үшін осы сипаттамаларды түсіну маңызды.

Аутизмі бар балалардың сөйлеуін дамытуға бағытталған әдістер әртүрлі және дәстүрлі тәсілдерді де, заманауи инновациялық әдістерді де қамтуы мүмкін. Көрнекі материалдарды, ойындарды, әлеуметтік әңгімелерді және басқа да әдістерді пайдалану сөйлеуді дамытуды ынталандырып қана қоймай, сонымен қатар қарым-қатынас үшін ыңғайлы және қауіпсіз орта жасайды. Әрбір баланың ерекше екенін және білім беру тәсілдері олардың қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес жекешелендірілуі керек екенін ескеру маңызды. Бұл тұрғыда логопедтер, психологтар және мұғалімдер сияқты мамандардың рөлі ерекше маңызды болады, себебі олар сөйлеуді дамытуға ықпал ететін оңтайлы әдістерді таңдауға көмектеседі.

Бала сөздерді айта бастағанға дейін дауысты сөйлеу қабілетін қолдану басталады. Аутизмдегі ерте дамудың келесі тілге дейінгі даму ерекшеліктері тән: жылауды түсіндіру қиын, гуілдеу шектеулі немесе ерекше (шыңылдау немесе айқайға ұқсайды) және дыбыстарды имитациялаудың болмауы [1, 154 б].

Сөйлеу бұзылыстары 3 жастан кейін айқын көрінеді. Кейбірі өмір бойы дыбыссыз болып қалады, бірақ сөйлеу дамыған кезде де ол көптеген аспектілерде қалыптан тыс болып қалады. Дені сау балалардан айырмашылығы, түпнұсқа сөйлеулерді құрастырудың орнына сол сөз тіркестерін қайталауға бейімділік бар. Кідірілген немесе дереу эхолалия тән. Айтылатын стереотиптер және эхолалияға бейімділік нақты грамматикалық құбылыстарға әкеледі. Жеке есімдіктер естілгендей қайталанады, ал «иә» немесе «жоқ» сияқты жауаптар ұзақ уақыт бойы болмайды. Бұл балалардың сөйлеуінде дыбыс транспозициялары және предлогтық конструкцияларды дұрыс қолданбау жиі кездеседі. Аутизмі бар балаларда сөйлеуді түсіну де шектеулі. Бір жасқа жуық, дені сау балалар сөйлескенді ұнататын кезде, аутизмі бар балалар сөйлеуге басқа шуылдарға қарағанда көбірек көңіл бөлмейді. Бала ұзақ уақыт бойы қарапайым нұсқауларды орындай алмайды және өз атына жауап бермейді. Сонымен қатар, аутизмі бар кейбір балаларда сөйлеудің ерте және жылдам дамуы байқалады. Оларға оқыған ұнайды, мәтіннің ұзын үзінділерін сөзбе-сөз жаттап алады және ересектердің сөйлеуіне тән көптеген сөз тіркестерін қолдануына байланысты олардың сөйлеуі жетілген болып көрінеді. Дегенмен, өнімді диалогқа қатысу мүмкіндігі шектеулі болып қала береді. Сөйлеуді түсіну бейнелі мағынаны, астарлы мәтінді және метафораларды түсінудегі қиындықтардан да айтарлықтай нашарлайды. Сөйлеуді дамытудағы бұл қиындықтар Аспергер синдромы бар балаларға көбірек тән. Сөйлеу интонациясы да бұл балаларды ерекшелендіреді.

Осылайша, сөйлеу даму деңгейіне қарамастан, аутизмде сөйлеуді қарым-қатынас үшін пайдалану мүмкіндігі негізінен бұзылады. Сонымен қатар, қалыпты онтогенезден ауытқулар дамудың тілге дейінгі кезеңінде байқалатынын атап өткен жөн. Сөйлеу бұзылыстарының спектрі толық мутизмнен бастап дамыған (қалыптымен салыстырғанда) дамуға дейін өзгереді. Вербальды емес қарым-қатынас. Дені сау нәрестелерді бақылау нақты қол қимылдары, көзқарас бағыты, дауыс шығару және бет-әлпеті арасындағы байланысты көрсетеді. 9-15 апталық жаста қолдың белгілі бір ретпен әрекеттесуі басқа мінез-құлық үлгілерімен байланысты. Мысалы, анасымен бетпе-бет сөйлесу кезінде дауыс шығару алдында немесе одан кейін нұсқау, дауыс шығару кезінде қолды қысу және нәресте оның бетінен көзді бұрған кезде саусақтарды жаю. Қызығы, кейбір қолмен жасалатын әрекеттер оң-сол айырмашылықтармен сипатталады. Дені сау балалардың эксперименттік зерттеулерінің нәтижелері қимылдардың дамуы мен

сөйлеу даму деңгейі арасындағы байланысты көрсетеді. Әрине, аутизмге тән шыңылдау болмаған және көзге тию шектеулі жағдайларда бұл дайындық кезеңі қалыптан тыс жүреді, бұл сөзсіз бірқатар психикалық функциялардың дамуына әсер етеді. Шынында да, үлкен жаста вербалды емес қарым-қатынаста айқын қиындықтар байқалады, атап айтқанда, қимылдарды, бет-әлпетті және дене қимылдарын қолдану. Нұқу көбінесе болмайды. Бала ата-анасының қолынан ұстап, оларды затқа апарады, оның әдеттегі орнына жақындайды және заттың оларға берілуін күтеді. Осылайша, дамудың алғашқы кезеңдерінде де аутизмі балалар қалыпты балаларға тән туа біткен мінез-құлық үлгілерінің бұрмалану белгілерін көрсетеді [2, 5 б]. Аутизмнің ерте дамуына келесі тіл алды даму ерекшеліктері тән: түсіндіру қиын дифференциалданбаған жылау, шектеулі немесе ерекше гуілдеу (шыңылдау немесе айқайға ұқсас) және дыбыстарды имитациялаудың болмауы. Мысалы, 18-36 айлық аутист балалар әдетте дамып келе жатқан құрдастарына және сөйлеу дамуына сәйкес келетін балаларға қарағанда атиптік вербалды емес дауыстарды (шыңылдауларды) айтарлықтай жиі қолданады. АСБ бар балалардың сөйлеуі сөйлеу қабілетінің бұзылуы бар балаларға қарағанда (аутизмсіз) нашар дамыған болуы мүмкін болса да, сөйлеу қабілетінің бұзылуының сапасында айтарлықтай айырмашылықтар табылған жоқ. Аутист балалар мен 22-30 айлық сөйлеу қабілетінің бұзылуы бар балалар әртүрлі санаттағы сөздерді бірдей дәрежеде қолданады (дыбыстар, жануарлар, көлік, ойыншықтар, тамақ және сусындар, дене мүшелері, тұрмыстық заттар, жиһаз, орындар, адамдар, ойындар мен әрекеттер, әрекеттер, сипаттамалар, есімдіктер, предлогтар және артикльдер). Екі топтағы осы жастағы балалар тілектерді, эмоцияларды және жалпы психикалық күйлерді сипаттау үшін бірдей аз сөздерді қолданады. Бұл топтарда грамматикалық құрылымдардың күрделілік деңгейі ұқсас. Сөйлеу дамуының ерте кезеңдерінде АСБ бар балаларда сөйлеудің типтік кідірісі байқалады деген қорытынды жасауға болады.

Аутизмі бар балалардағы сөйлеудің дамуы басқа балалар топтарындағыдай үлгі бойынша жүретінін растайтын зерттеулер бар, сонымен қатар әртүрлі топтардағы (ерте балалық аутизмі бар балалар, Аспергер синдромы, сөйлеудің нақты кідірісі және әдеттегідей дамып келе жатқан балалар) сөйлеу дамуындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Бұл сәйкессіздіктер әдіснамалық айырмашылықтарға, зерттеу үлгілеріндегі айырмашылықтарға (жас, топтарға арналған диагностикалық критерийлер, әртүрлі салыстыру топтары), қолданылатын тапсырмалар мен бағалау әдістеріне және т.б. байланысты болуы мүмкін.

Сөйлеу қабілетінің бұзылуы 3 жастан кейін айқын көрінеді. Аутизм спектрінің бұзылуы бар балаларда әдетте кешіктірілген немесе өздігінен пайда болатын эхолалия, сөйлемдерді өз бетінше құрастырмай дайын сөз тіркестерін қайталауға бейімділік, диалогты бастау және сақтау қиындықтары және есімдіктерді ауыстыру байқалады. Бұл балалардың сөйлеуінде дыбыс транспозициялары және предлогтық конструкцияларды дұрыс қолданбау жиі кездеседі.

Интонация мәселелері де бұл балаларды ерекшелендіреді. Олар көбінесе дауыс деңгейін басқаруда қиындықтарға тап болады, ал олардың сөйлеуі басқалар тарапынан

«ағаш», «сқучно» немесе «механикалық» деп қабылданады. Тон мен ырғақ бұзылған.

Аутизмдегі сөйлеу қабілетінің бұзылуын олардың генезисі мен патогенетикалық деңгейіне байланысты бес топқа бөлуге болады [Bashina, 1993]:

- дамудың кешігуінен туындайтын сөйлеу қабілетінің бұзылуы (тілдің байлануы, физиологиялық эхолалия, сөздік қорының шектеулілігі және т.б.);
- өзін-өзі танудың дамуының кешігуімен байланысты сөйлеу қабілетінің бұзылуы, есімдіктер мен етістік формаларын дұрыс қолданбау арқылы көрінеді;

- кататониялық сөйлеу бұзылыстары (вербигерациялар, эхололия, эгоцентрикалық, әлсіреу, ішкі сөйлеу, мутизм, сканерленген, созылған немесе жеделдетілген айтылым, сөйлеу тонының, темпінің, тембрінің паралингвистикалық бұзылыстары және т.б.);

- психикалық регрессияға байланысты сөйлеу құбылыстары (вербальды фонемалық сөйлеудің пайда болуы);

- ассоциативті процестің патологиясымен байланысты сөйлеу бұзылыстары (толық емес, сәйкес келмейтін ассоциациялар, контаминация және т.б. түріндегі семантикалық сөйлеудің бұзылуы) [3, 22 б].

Сапалық коммуникацияның бұзылуы аутизммен ауыратын адамдардың сөйлеуді коммуникативтік қолдануындағы қиындықтарда да көрінеді. Аутизмі бар адамдар үшін сөйлеуді қарым-қатынас үшін пайдалану, әңгімелесудің әлеуметтік контекстін ескеру және тек әлеуметтік мақсаттар үшін қарым-қатынас жасау қиын. Аутизмі бар балаларда сөйлеуді түсіну де шектеулі, және бұл шектеулер көбінесе сенсорлық қабылдаудың жалпы сипаттамаларымен байланысты. Аутизмі бар балаларда сөйлеу тітіркендіргіштерін сүзудегі қиындықтар және сенсорлық енгізуге гипо- және гиперсезімталдық рецептивті сөйлеудің дамуына кедергі келтіреді. Аутизм спектрінің бұзылуы бар балалардағы сөйлеудің сипаттамалары мен бұзылыстарын түсіну бұл бұзылуларды диагностикалауды жақсартып қана қоймай, сонымен қатар араласуға, оқытуға және балалармен өзара әрекеттесуге көмектеседі.

Сөйлеудің даму деңгейіне қарамастан, аутизмде сөйлеуді қарым-қатынас үшін пайдалану мүмкіндігі негізінен бұзылады. Коммуникативті сөйлеу оны басқа адамға бағыттауды, қарым-қатынас жасауды немесе ақпарат, көмек немесе назар аударуды қамтиды. Әлеуметтік сөйлеуді қолданудың тағы бір аспектісі - тек әлеуметтік мақсаттар үшін қарым-қатынас жасау мүмкіндігі, яғни бірдеңе алу үшін емес, жеке байланысты сақтау үшін

сөйлеу. Аутизмі бар балаларда басқалармен өзара әрекеттесудің негізгі үлгісі «манипуляция» екені көрсетілген, мұнда балалардың басқаларға деген көзқарасы тек өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қажеттілігімен, серіктесінің тілектерін мүлдем елемей қозғалады.

Бір гипотеза аутизмі бар балалардағы әлеуметтік коммуникациядағы қиындықтарды олардың ақыл-ой теориясының дамымауымен түсіндіреді. Ақыл-ой теориясы - балалық шақта қарқынды дамып келе жатқан психикалық құбылыстардың (мета-көріністер) көріністер жүйесі. Ақыл-ой теориясының болуы өз тәжірибесін (сенімдерін, ниеттерін, білімдерін және т.б.) және басқалардың тәжірибесін қабылдай білуді білдіреді, бұл адамға өз мінез-құлқын түсіндіруге және болжауға мүмкіндік береді. Ақыл-ой теориясының негізгі аспектісі - басқа субъектіні мақсатты агент ретінде қабылдау, яғни өзінің психикалық жағдайы басқа адамның психикалық жағдайымен бірдей емес екенін мойындау. Ақыл-ой теориясының болмауы немесе дамымағандығы аутизмдегі көптеген әлеуметтік бұзылуларды түсіндіре алады. Сондай-ақ, бұл әлеуметтік өзара әрекеттесудің жасырын мағыналарын, кеңестерін және жасырын ережелерін түсіне алмауды түсіндіреді [4, 213 б].

АСБ бар балалар көбінесе әлеуметтік ережелерді және сөйлеуді қоса алғанда, өз әрекеттерінің әлеуметтік салдарын түсінбейді. Балалар орынсыз немесе орынсыз сұрақтар қоюы және өз мәлімдемелерін әлеуметтік нормалармен сәйкестендіруі мүмкін емес. АСБ бар балалар сонымен қатар нақты мақсатсыз әлеуметтік өзара әрекеттесуден аулақ болуы мүмкін,

бұл олардың әлеуметтік шеңберін айтарлықтай шектейді. Бұл мәселелер аутизм спектрінің бұзылыстарының диагностикалық критерийі болып табылатын сапалық әлеуметтену бұзылыстарының ауқымына жатады.

Аутизмі бар балалардың сөйлеу дамуы көбінесе кешігеді, бұл кешігуді бөлісу

үлгісі аутизмсіз балалардағы сөйлеу кешігуіне ұқсас белгілерді бөліседі, сондай-ақ тілге дейінгі деңгейде де белгілі бір сипаттамалар байқалады. Кейбір жағдайларда сөйлеу дамуы кезінде сөйлеу дағдыларының белгілі бір регрессиясы байқалуы мүмкін, көбінесе баланың дамуындағы жалпы регрессиямен бірге жүреді. Бұл регрессияның себептері әлі анықталған жоқ, бірақ белгілі бір сыртқы және ішкі факторлар мен регрессия арасындағы байланысқа қатысты әртүрлі болжамдар үнемі пайда болып отырады. Аутизм спектрінің бұзылыстарындағы экспрессивті сөйлеудің сипаттамаларына эхолалия, вербалды рәсімдер, неологизмдер мен ерекше сөйлеуді қолдану, сондай-ақ есімдіктер мен етістік жалғауларын орынсыз қолдану жатады. Аутизм спектрінің бұзылыстары бар адамдардың сөйлеуі паралингвистикалық компоненттерінде де ерекше болуы мүмкін: интонация, темп, ырғақ және дыбыс деңгейі.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Башина В.М., Симашкова Н.В. Балалық шақтағы аутизм синдромы бар науқастардағы сөйлеу бұзылыстарын түзету ерекшеліктері туралы // Емдеу: Альманах. Мәскеу, 2020. 1-шығарылым. 154-160 беттер.

2. Гаврилушкина О.П., Малова А.А., Панкратова М.В. Қарым-қатынас қиындықтары бар мектепке дейінгі және бастауыш мектеп оқушыларының әлеуметтік және коммуникативтік құзыреттілік мәселелері [Электронды ресурс] // Қазіргі заманғы шетелдік психология. 2021. 1-том. №2. 5-16 беттер. URL: <https://psyjournals.ru/jmfp/2012/n2/52248.shtml>

3. Манелис Н.Г. Ерте балалық шақтағы аутизм: психологиялық және нейрпсихологиялық механизмдер // Денсаулық мектебі. 2022. №2. 6-22 беттер.

4. Чарман Т., Дрю А., Бэйрд К., Бэйрд Г. Макартурдың коммуникативтік даму инвентаризациясын (сәбилік форма) қолдана отырып, аутизм спектрінің бұзылуы бар мектепке дейінгі жастағы балалардың ерте тілдік дамуын өлшеу // J Child Lang. 2022.. Ақпан 30 (1):213—36.